

PETROVIĆ PROTIV EKMEČIĆA: ANTIIMPERIJALIZAM I BRATSTVO I JEDINSTVO U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ SOCIJALISTIČKOJ HISTORIOGRAFIJI NA PRIMJERU TUMAČENJA HISTORIJSKOG ZNAČAJA I KARAKTERA OTPORA AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI BOSNE I HERCEGOVINE 1878. GODINE

Edin Radušić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
edin.radusic@ff.unsa.ba

Apstrakt: U radu se propituje utjecaj promjena u položaju i državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji 1970-ih godina na historiografsko tumačenje historijskog razvitka Bosne i Hercegovine i unutrašnjih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. Kao studija slučaja uzeto je tumačenje historijskog značaja otpora austroугarskoj okupaciji u Bosni i Hercegovini 1878. godine od strane tada historiografski i društveno utjecajnih profesora Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu – Milorada Ekmečića i Rade Petrovića. Fokus analize je na iznesenim stavovima i argumentaciji na skupu posvećenom otporu okupaciji 1978. godine, a korišteni su i drugi radovi iz kojih se može razabrati njihovo razumijevanje historijskog značaja otpora okupaciji i važnih koncepata jugoslavenskog socijalističkog društva: antiimperijalizma i bratstva i jedinstva. Također, utvrđuje se i da li su jugoslavenska kriza i raspad Jugoslavije utjecali na promjenu stavova Rade Petrovića i Milorada Ekmečića o ispred spomenutim pitanjima.

Ključne riječi: Rade Petrović, Milorad Ekmečić, Bosna i Hercegovina, otpor okupaciji, antiimperijalizam, bratstvo i jedinstvo, Srbi, Muslimani (Bošnjaci), Hrvati.

Abstract: This paper analyses how shifts in the political status and statehood of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav federation during the 1970s influenced historiographical interpretations of the country's historical

development and the internal dynamics of Bosnian-Herzegovinian society. As a case study, it examines the interpretations of the historical significance of the 1878 resistance to the Austro-Hungarian occupation offered by two historically and socially influential professors from the Department of History at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Milorad Ekmečić and Rade Petrović. The analysis focuses primarily on the views and arguments they presented at a 1978 conference dedicated to the resistance, while also drawing on other works that illuminate their understanding of the event's historical significance and of key concepts of Yugoslav socialist ideology, namely anti-imperialism and "brotherhood and unity." The paper further explores whether the Yugoslav crisis and the subsequent dissolution of the Yugoslav state brought about changes in the views of Rade Petrović and Milorad Ekmečić on these issues.

Keywords: Rade Petrović, Milorad Ekmečić, Bosnia and Herzegovina, resistance to the occupation, anti-imperialism, brotherhood and unity, Serbs, Muslims (Bosniaks), Croats.

Uvod – Milorad Ekmečić i Rade Petrović

Milorad Ekmečić i Rade Petrović bili su članovi petočlanog redakcionog odbora – Ekmečić urednik, a Petrović prvi referent i pisac prvog teksta u zborniku radova koji je nastao kao rezultat Naučnog skupa "Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini". Skup je 23. i 24. oktobra 1978. organizirala, a potom izdala i zbornik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U riječi Redakcije, zajedno s ostalim članovima – Hamdijom Ćemerlićem, Nedimom Filipovićem, Enverom Redžićem – Petrović i Ekmečić usaglasili su se da je svrha naučnog skupa "bila (je) da se njime na naučni način obilježi jedan značajan datum u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, da se sumiraju znanje i naučna dostignuća naše i svjetske nauke o tom događaju i da se dadu naučne ocjene o njegovim posljedicama" te da je "Austro-Ugarska Monarhija došla (je) u Bosnu i Hercegovinu da učvrsti svoje imperijalističke pozicije na Balkanu", da se "ujedinjenje jugoslovenskih naroda (činilo) odgođeno za nemjerljivo vrijeme" i da "u tom pogledu i oružani otpor okupacionoj armiji dobiva prvorazredno mjesto i u

jugoslovenskoj i u svjetskoj istoriji”¹. Oba spomenuta autora, čije stavove o pokretu otpora austrougarskoj okupaciji analiziram, radili su zajedno na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, djelovali u istom društveno-političkom kontekstu Socijalističke republike Bosne i Hercegovine kao sastavnog dijela Socijalističke federativne republike Jugoslavije.

Navedena mjesta spajanja historičara Milorada Ekmečića i Rade Petrovića u vezi sa skupom o otporu okupaciji i općenito s historijom Bosne i Hercegovine i njenim razumijevanjem nisu pojavno nagovještavala fundamentalno različita tumačenja nekih važnih aspekata historijskog značaja i karaktera otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine ili, indirektnije, same suštine karaktera Bosne i Hercegovine i njene historije.

Postavlja se pitanje na koje pokušavam dati odgovor: da li su te fundamentalne razlike, a analiza njihovih mišljenja i argumentacije pokazala je da postoje, rezultat različite historijske metodologije, drugačijih teorijskih usmjerenja, korištenih podataka iz onovremenih izvora, većeg povjerenja u određenu vrstu izvora ili, što je posebno zanimljivo i intragantno, različite ideološke matrice na koju su Rade Petrović i Milorad Ekmečić kalemili podatke iz bosanskohercegovačke historije novog vijeka? Da li im je bio cilj promovirati antiimperijalizam? Da li ih je vodila ideja bratstva i jedinstva (zajedništva), a ako je odgovor potvrđan, kakvo je i čije je to bratstvo i jedinstvo – bosanskohercegovačko ili jugoslavensko?

U razmatranju navedenih pitanja važna je i promjena društveno-političkog konteksta u Socijalističkoj Jugoslaviji 1970-ih, a koja je bila praćena drugačijim tendencijama ili, preciznije rečeno, fokusima u jugoslovenskoj/im historiografiji/ama. Dobro je zapazio Ljubodrag Dimić, iako je i njegov diskurs o suprotstavljenim historiografskim strujama – s republičkim ili jugoslovenskim fokusom – obilježen favoriziranjem jedne od njih,² da je

¹ “Riječ redakcije”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 5.

² “O celini, procesima, ‘jugoslovenskoj vertikali’ razmišljali su, po pravilu, samo najdarovitiji i najvredniji među istoričarima istorije Jugoslavije”. Ljubodrag Dimić, “Jugoslovenska država i istoriografija”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1999, br. 1–4, 333–34.

usljed političkih promjena i prestrukturiranja moći iz jugoslavenskog centra u republike u 1960-im i 1970-im godinama došlo do formiranja nacionalnih (republičkih, dodao E.R) historiografija, podržanih od strane komunističkih republičkih struktura. Primijetio je i da se promijenio suštinski pristup historiji jugoslavenskih naroda i prostora i da su “nacionalne istoriografije postale jedan od činilaca političkog sučeljavanja”.³ Također su na vezu između političkih promjena u Jugoslaviji i jugoslavenske/ih historiografije/a, ali ne ističući nužno suprostavljanje na relaciji centar-republike i prihvatajući i druge impulse na promjenu historiografskih tendencija, ukazali i drugi historičari koji su se u novije vrijeme bavili historijom historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji i nakon jugoslavenskog raspada, poput Drage Roksandića i Branimira Jankovića. Iz takvih tekstova vidi se paralelno trajanje jugoslavenskog historiografskog okvira s nacionalnim / republičkim historiografskim tradicijama (historiografijama).⁴

³ I ovdje Dimić drži jednu stranu (centru i starom pristupu) ističući da su “nacionalne simetrije” značile nasilno izjednačavanje istorijskih pojava bez sagledavanja njihovih osobnosti, uzroka, motiva, posledica, generatora, obima, suštine i smisla”. Isto.

⁴ Vidi: Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016. Iz njegovog teksta se vidi i da je niz historičara po suštini svog djelovanja istovremeno pripadao i nacionalnoj / republičkoj i jugoslavenskoj historiografiji i da su historiografske promjene bile rezultat i teorijske i metodološke preorijentacije. B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 98, 218. Drago Roksandić je 1960-e godine označio kao prekretnicu u jugoslavenskoj historiografiji. Od tada, kako navodi Roksandić, komunisti ne insistiraju da se zaboravi prošlost razlika i sporovi među jugoslavenskim narodima. Tada je, očito u duhu promjene državne politike, otvoren put i razvoju nacionalnih historiografija u jugoslavenskom državnom okviru. Drago Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, 2019, 70–71. Na vezu između političkih promjena u Jugoslaviji i institucionalnog jačanja republičkih i pokrajinskih historiografskih centara, koje su praćene promjenom fokusa i metoda istraživanja, ukazao je Michael Antolović, “Writing history under the ‘Dictatorship of the Proletariat’: Yugoslav Historiography 1945–1991.” u: *Revista de História das Ideias*, Coimbra: University of Coimbra, 2021, 56. Amir Duranović je uputio na 1960-e i 1970-e kao vrijeme historiografskih polemika obilježenih “i političkim momentima”. Amir Duranović, “Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti”, u: *Na margini povijesti. Zbornik radova*, Sarajevo: UMHIS, 2018, 15, a Husnija Kamberović je istakao da je upravo početkom 1970-ih omogućen svestrani razvoj Instituta za istoriju u Sarajevu. Amir Duranović, “Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti”, u: *Na margini povijesti, zbornik radova*, Sarajevo: UMHIS, 2018, 15; Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012, 166.

U slučaju bosanskohercegovačke historiografije, kao i drugih grana društvene misli,⁵ to nije značilo da su svi historičari prihvatili novu paradigmu i odrekli se svojih (ranijih) mišljenja o historijskom razvitku i zasluga jugoslavenskih naroda i, u Ekmečićevom slučaju, teze u kojoj posebnu zaslugu u procesu dosezanja zajedničkog cilja – Jugoslavije – pripisuje homogenizirajućoj srpskoj političkoj ideji, neotuđenoj srpskoj narodnoj kulturi i političkoj akciji. S druge strane, Rade Petrović se u pitanju historijskih dosega i karaktera otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine pojavljuje kao predvodnik “novog kursa”. Zanimljivo je da ni jedan ni drugi nisu ostali usamljeni, već su u suštinskim pitanjima otpora (može se čitati i karaktera bosanskohercegovačkog društva i društvenih / međuvjerskih odnosa te 1878. godine) imali svoje istomišljenike. Nije došlo do agresivnog suprotstavljanja ličnosti već ideja,⁶ kao ni do potpune polarizacije po pripadanju bosanskohercegovačkim vjersko-kulturnim krugovima iz kojih dolaze, ali, uprošteno, suštinske Petrovićeve teze dijelili su više bosanskomuslimanski (bošnjački) historičari, a Ekmečićeve srpski. Istina, i sam Rade Petrović

⁵ Sabina Veladžić pokazuje da je, kada je promjena idejno-političke paradigme u drugoj polovini 1960-ih i početkom 1970-ih potakla “crnogorsku i muslimansku nacionalno-kulturnu inteligenciju da zatraže ostvarenje prava na jezik i književnost za svoje etno-nacionalne kolektive”, takvo što bilo neprihvatljivo za “pripadnike srpske kulturne inteligencije – odane ideji jugoslovenske, srpsko-hrvatske i srpske društvene, kulturne i jezičke integracije”. Sabina Veladžić, “Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965–1972.”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2020, br. 18, 90–91. Radi ukazivanja na vezu između historiografskog tumačenja i tumačenja drugih disciplina navodim primjer odnosa prema seljačkoj buni 1573. na kojem je Branimir Janković pokazao da historiografija i književnost često pružaju iste ili slične odgovore. B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 219–20.

⁶ U Petrovićevoj ocjeni historiografskih doprinosa otporu okupaciji na međunarodnom naučnom skupu “Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, koji je centralni događaj na koji je usmjerena moja analiza, s uvažavanjem se govorilo o Ekmečićevim zaslugama i doprinosima. Rade Petrović, “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 16. Isto uvažavanje vidi se u diskusijama oba historičara, i kada se slažu i kada se ne slažu. Rade Petrović, “Diskusija”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 411–12, 427–31; Milorad Ekmečić, “Diskusija”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 397–98.

po rođenju je bio dubrovački Srbin, a Dževad Juzbašić, na primjer, ostaje vjerni podržavalac Ekmečićevih teza o otporu austrougarskoj okupaciji.⁷

Postavlja se i metodološko pitanje, da li su se u ovim promijenjenim okolnostima historičari u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, ovdje konkretno Rade Petrović i Milorad Ekmečić, odricali uvjerenja da mogu doseći (svoju ili svoje grupe) "historijsku istinu" i pristali na to da historičarevo tumačenje nije preslika historijskih događaja i historijskih procesa koji su se desili i odvijali ili su ostali na starim pozicijama uvjereni da je historičarevo tumačenje ekvivalent stvarnoj prošlosti. U vezi s tim općenito, a i s Ekmečićevim i Petrovićevim različitim pa i sličnim tumačenjima posebno, vrijedi napomenuti da od početka 1970-ih jača uvjerenje u određenim krugovima tumača prošlosti da ne postoje, ne u detaljima već u tumačenju najvažnijih historijskih procesa, određene teorijske osnove polazeći od kojih se može legitimno zahtijevati da je autoritet za bilo koje tumačenje tih procesa u odnosu na neki drugi "realniji". Najodlučniji protivnik teze o mogućnosti dosezanja i prezentacije prošle stvarnosti, "otac" metahistorije Hayden White između ostalog ističe da smo kao posljedica toga prepušteni izboru između sukobljenih interpretativnih strategija (a unutar njih argumentacijske linije) i da je najbolji temelj za odabir jedne a ne druge perspektive povijesti u konačnici estetski ili moralni, a ne epistemološki, i da zahtjev za znanstvenom poviješću predstavlja samo izjavu o sklonosti određenom modalitetu povijesne konceptualizacije.⁸ Također, važno je za

⁷ "Međutim, mislim da se zbivanja u Bosni i Hercegovini mogu tretirati kao pravi rat. Ipak nikako se ne bih mogao složiti sa ocjenama da se, s obzirom na izvjesno učešće hrišćana radi o svenarodnom ratu, te da se za oružane snage koje su se borile protiv austrougarske vojske upotrebljava naziv narodna vojska. Prethodni diskutanti, a posebno prof. Ekmečić, dobro su ukazali na različite interese i težnje pojedinih dijelova i slojeva bosanskohercegovačkog stanovništva." Dževad Juzbašić, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 400–401.

⁸ Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore&London: Johns Hopkins Paperbacks edition, 1975 (originally published 1973), 12. Za novije promišljanje koncepta metahistorije vidi: Alun Munslow, "Rethinking Metahistory: The Historical imagination in Nineteenth century Europe", u: *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, London: Routledge, 2013, br. 3/19, 324–336.

razumijevanje odnosa između politike i historiografije uzeti u obzir i potvrđenu vezu između njih, koja nije samo karakteristika (jugoslovenskog) društva u promjenama od 1960-ih, već i općenito. J. G. A. Pocock, dobro poznati historičar političke misli, smatra da je historijska naracija način razmišljanja o politici i vrsta političke misli.⁹ Zanimljivo nam je i mišljenje A. Pocecco da je elitama (u našem slučaju državnim i republičkim) potreban simbolički okvir koji podržava njihovo političko djelovanje i održava društveni konsenzus.¹⁰

Gdje su nam tu Ekmečić i Petrović, po opusu i ovovremenom čuvanju ne-jednaki takmaci, ali po zvanju i društvenoj poziciji ravnopravni u bosansko-hercegovačkom i jugoslavenskom kontekstu 1970-ih godina kada je održan naučni skup povodom stogodišnjice otpora austrougarskoj okupaciji?

Rade Petrović rođen je u Dubrovniku, ali mu je cijeli profesionalni vijek historičara bio vezan za Sarajevo, od studentskih dana do redovne profesure na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta. Među temama kojima se bavio nalazi se i tema Istočnog pitanja, uže promatrana na primjeru bosanskog pitanja, ponajviše na osnovu italijanske građe.¹¹ Nije se upuštao u

⁹ John Greville Agard Pocock, "The Politics of Historiography", u: *Historical Research*, Oxford: Oxford University Press, 2005, br. 78 (199), 1. Mišljenje da je historiografija podložna političkim i ideološkim utjecajima rašireno je i među historičarima. Vidi i kod Jure Krišto, "Stare i nove paradigme hrvatske historiografije", u: *Društvena istraživanja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001, br. 1–2, 167–69.

¹⁰ Antonella Pocecco, "The Politics of History", u: *Historyka Studia Metodologiczne*, Kraków: Polska Akademia Nauk Oddział PAN w Krakowie, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012, 143, 157–58.

¹¹ Rade Petrović, "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, tom II, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 343–73; Rade Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine: (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, br. 14/15, 371–398; Rade Petrović, "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 15–69; Rade Petrović, *Italija i Bosna, 155 godina zajedničke historije*, Sarajevo: Ambasada Italije u Sarajevu, 2020.

široka istraživanja i sintetiziranja jugoslavenske ili bosanskohercegovačke historije, ni u cjelini niti za određena razdoblja. Obnašao je upravljačke funkcije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i u Republici Bosni i Hercegovini. Bio je dekan Filozofskog fakulteta i od 1969. do 1973. ministar (sekretar) kulture, nauke i obrazovanja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da je tokom 1992. godine bio posebni izaslanik Predsjedništva nezavisne Bosne i Hercegovine kod italijanske vlade u diplomatsko-humanitarnoj misiji.¹²

Javne aktivnosti Milorada Ekmečića bile su bogatije i raznovrsnije od Petrovićevih, a ostavio je i dublji trag i u historiografiji i u politici. Svim historičarima koji su se bavili historijom Srba i drugih jugoslavenskih naroda u dugom 19. stoljeću pa i šire, i njihovim istomišljenicima i protivnicima, Ekmečić je bio i ostao svojevrsan orijentir. Još u socijalističkom periodu posvećen mu je jedan broj tada uglednog časopisa *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, bio je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, član Srpske akademije nauka i umjetnosti, član Akademije nauka i umjetnosti i Senata Republike srpske. Predavao je historiju na filozofskim fakultetima u Sarajevu i Beogradu. Bio je prepoznati erudita, pisac lijepog stila, historičar koji povezuje filozofiju historije i konkretna historijska istraživanja. Bavio se i konkretnim temama, ali je u širem kulturnom krugu ostao upamćen po sintezama jugoslavenske i srpske historije.¹³ Vjerovatno je Lj. Dimić upravo na njega i mislio kada je napisao,

¹² Rade Petrović umro je i sahranjen u tišini 2020. godine. Rijetki su se nakon njegove smrti osvrnuli na njegovo akademsko postignuće. "Umro je Rade Petrović", <https://historiografija.ba/historija-u-javnosti/dogadjaji/umro-je-rade-petrovic> (pristupljeno: 1. 9. 2025); "Preminuo dubrovački povjesničar dr. sc. Rade Petrović", *Dubrovnik Pres*, Utorak, 07. siječanj 2020. <https://www.dubrovnikpress.hr/impressum/tag/rade%20petrovic%C4%87.html>. (pristupljeno: 7. 9. 2025); "Tužna vijest. Preminuo poznati dubrovački povjesničar profesor dr. sc. Rade Petrović", *Dubrovački vjesnik*. <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanja/dubrovnik/tuzna-vijest-preminuo-poznati-dubrovacki-povjesnicar-profesor-dr-sc-rade-petrovic-642026>. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

¹³ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1973; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*, knj. 1, knj. 2, Beograd: Prosveta, 1989; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–*

afirmirajući historiografsku struju blisku svom razumijevanju jugoslaven-ske prošlosti, da su “o celini, procesima, ‘jugoslovenskoj vertikalni’ razmiš-ljali (su), po pravilu, samo najdarovitiji i najvredniji među istoričarima istorije Jugoslavije”.¹⁴ U historiografskim tekstovima i društveno-političkoj aktivnosti kretao se između ili, bolje reći, unutar srpstva i srpski razumi-jevanog jugoslavenstva snažno se pomjerajući od početka jugoslavenske krize sve više od ovog drugog ka prvom.¹⁵

Osim u naučnim krugovima, od jugoslavenske krize 1980-ih i 1990-ih postao je prepoznatljiv javni djelatnik i u novom bosanskohercegovač-kom i jugoslavenskom političkom kontekstu. Bio je važan aktivni sudionik oblikovanja političkih ciljeva Srba u Bosni i Hercegovini, član Političkog savjeta Karadžićeve Srpske demokratske stranke,¹⁶ a zbog svog poveziva-nja historijskog razvitka jugoslavenskih naroda (posebno Srba, Bošnjaka i Hrvata) i savremene politike u širokom srpskom historiografskom i društveno-političkom krugu zaslužio je poseban ugled i epitet “jednog od najumnijih Srba”.¹⁷ Uglavnom, gledajući iz jedne perspektive Ekmečić je pokušao jasno definirati srpsko pitanje u Bosni i Hercegovini i ponuditi rješenje za njega snažno podcrtavajući da je Bosna i Hercegovina bila ne samo sastavni dio srpskog nacionalnog bića i jedna od pokrajina u kojoj je živio srpski narod već i ključna oblast koja je definirala cjelokupan razvoj

1992), Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.

¹⁴ Lj. Dimić, “Jugoslovenska država i istoriografija”, 333–34.

¹⁵ O Ekmečićevom jugoslavenstvu i srpstvu, bez dublje rasprave o karakteru Ekmečićevog jugosla-venstva, vidi i naglašeno afirmativno Ljušićovo viđenje. Radoš Ljušić, “Jugoslovenstvo i srpstvo Milorada Ekmečića (Marginalije povodom izlaska Sabranih djela)”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, 485, 498. “Milorad Ekmečić je bio raspet između jugosloven-stva i srpstva, u prvo je verovao i bio ubeđen da je najbolje rešenje za sve jugoslovenske narode, u drugo je prisilno verovao i nije bio ubeđen u njegovu budućnost. Jugoslovenstvo je iz doba njegove mladosti i zrelosti, srpstvo je iz doba njegove starosti”. Isto, 498.

¹⁶ ICTY. Predmet IT-00-39-T Tužilac protiv Momčila Krajišnika. https://www.icty.org/x/cases/kraji-snik/trans/bcs/040928IT_BCS.pdf (pristupljeno: 7. 9. 2025).

¹⁷ Odlazak jednog od najumnijih Srba: U Beogradu preminuo dr Milorad Ekmečić. <https://jadov-no.com/arhiva/intervjui-reportaze/month/201208/articles/odlazak-jednog-od-naumnijih-sr-ba-u-beogradu-preminuo-dr-milorad-ekmecic.html> (pristupljeno: 7. 9. 2025).

Srba. Smatrao je da je nemoguće razdvojiti Srbiju i Bosnu, “osim mehanički, što je nametnuto spoljnim okolnostima, a ne unutrašnjim razlikama”.¹⁸ Zalagao se za svesrpsko jedinstvo. Istakao je historiografsko-politički stav da je “kao četrnaest puta” u historiji Bosne i Hercegovine, i u “građanskom ratu 1992. godine”, učena elita srpskog društva htjela jednu (opštu srpsku, a ne samo srpsko-pravoslavnu državu, napomena E. R.), a “prosti” narod srpskopravoslavnu državu, zaključujući da je jedini ispravan put stvaranje čisto srpske nacionalne države.¹⁹ Nije puno brinuo o sudbini, željama i interesima drugih grupa stanovništva koje su živjele izmiješane sa Srbima. Brojni osvrti na Ekmečićevu društveno-političku i historiografsku misiju neposredno nakon njegove smrti, kao i prisustvo naučnog i društveno-političkog kora na komemoraciji i sahrani, svjedoče o prepoznavanju njegovih zasluga u dosta širokom srpskom krugu.²⁰

¹⁸ Milorad Ekmečić, “Predgovor”, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine – Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1995, br. 1, 1–3. Vidi i Maja Miljković, “Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 332.

¹⁹ M. Ekmečić, “Predgovor”, 1–3. Vidi i: *Hronologija događaja, Bosna i Hercegovina – Jezgro velikosrpskog projekta*, prir. i ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 56; “Govor Ljubomira Zukovića”, u: XXX SJEDNICA NARODNE SKUPŠTINE REPUBLIKE SRPSKE, Zapisnik i magnetofonski snimak sa XXX sjednice Narodne skupštine Republike srpske, održane na Jahorini 05. - 06. 05. 1993. godine. <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/30.%20SJEDNICA.pdf>, 36. (pristupljeno: 7. 9. 2025)

²⁰ Sahranjen je na Novom groblju u Beogradu u Aleji zaslužnih građana. Ekmečića su, neposredno nakon njegove smrti, veličali brojni pojedinci i institucije različitog profila (političkog, naučnog, vjerskog, društveno angažiranog). Kao primjere vidi: Milorad Ekmečić – akademik i senator. <https://www.srna.rs/novost/1240230/milorad-ekmecic--akademik-i-senator> (pristupljeno: 7. 9. 2025); Borivoje Milošević, “Milorad Ekmečić 1928–2015”, u: *Srpski istorijski časopis*, Banja Luka–Istočno Sarajevo: Udruženje istoričara Republike srpske, 2018, br. 1, 239–41; Miloradu Ekmečiću – do neba i za vječnost. <https://eparhija-zahumskohercegovačka.com/?p=19168> (pristupljeno: 7. 9. 2025); Preminuo akademik Milorad Ekmečić. <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=165697> (pristupljeno: 7. 9. 2025); “Sahrani su u ime Republike Srpske prisustvovali ministar prosvjete i kulture Dane Malešević i ministar nauke i tehnologije Jasmin Komić, kao i direktor Sekretarijata za vjere Dragan Davidović, te direktor Predstavništva Republike Srpske u Beogradu Mladen Cicović, a u ime Srbije ministar pravde Nikola Selaković. Sahranjen akademik Milorad Ekmečić.” <https://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Sahranjen-akademik-Milorad-Ekmecic/323594>. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

Iz gore navedenog očito je Rade Petrović svojom suštinom bio čvrsto vezan za Bosnu i Hercegovinu (u Jugoslaviji) i rodni Dubrovnik, a Milorad Ekmečić za Srbe, Srbiju, Republiku srpsku i Jugoslaviju po srpskom modelu.

Historijski značaj pokreta otpora

Historijski značaj pokreta otpora austrougarskoj okupaciji Rade Petrović procjenjuje naglašeno iz bosanskohercegovačke perspektive. Svoju tezu o posebnom mjestu pokreta u historiji Bosne i Hercegovine počeo je graditi na skupu o ustancima iz 1875. godine²¹ da bi je potpuno zaokružio i fokusirano pustio u historiografski i društveni prostor na skupu o otporu okupaciji 1978. i u zborniku koji je objavljen nakon njega. Petrović godinu 1878. zbog pokreta otpora smatra “po onome što je značila za kasniji tok istorije jednom od najznačajnijih u novijoj istoriji Bosne i Hercegovine”.²² “Pažljivo proučavajući došao sam do zaključka koji se može svesti na kratku formulaciju: u Bosni i Hercegovini 1878. godine zbile su se značajne stvari, neobično važne za njen dalji razvoj, ali i razvoj njenih naroda u cjelini i posebno”.²³ U duhu teze o značaju pokreta otpora Petrović rado ističe da je “registrirani otpor” protiv tuđinske austrougarske vlasti snažan i da je vojnički otpor okupatoru “trajao puna tri mjeseca”, da je u njemu u raznim krajevima učestvovalo brojno stanovništvo “počevši ponekad od djece pa do odraslih” te da je “bitka za Bosnu i Hercegovinu 1878. godine bila relativno dugotrajna i veoma žestoka. Austro-Ugarska je na njih ‘bacila’ ogromnu vojsku”.²⁴ Posebnu vrijednost pokreta otpora Petrović je nalazio u tome, u što je bio uvjeren, da je to bio početak zajedničke borbe i rada bosanskohercegovačkih naroda u cilju stvaranja jedinstvenog fronta²⁵ zasnovanog

²¹ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka*, 343–373. Posebno na stranicama 371–372.

²² R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 372.

²³ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 17–18.

²⁴ Isto, 15, 42. i 65.

²⁵ R. Petrović, “Diskusija”, 431.

na širokoj bazi “u kojoj učestvuju razne kategorije stanovništva i u različitim vidovima, bez obzira što procenat učešća, naročito klasni i nacionalni, nije jednak”.²⁶ Za Petrovića zajedništvo u otporu okupaciji bio je putokaz “kasnijim generacijama da zajednička akcija, usmjerena zajedničkim programom, a ne pojedinačnima, bez obzira kakvi i čime motivirani oni bili, može dovesti do punog uspjeha”.²⁷ Za temu ovog rada i komparaciju stavova Rade Petrovića i Milorada Ekmečića važno je naglasiti da za Petrovića pokret otpora karakterizira zajedništvo, a ranije historijsko razdoblje, uključujući i ustanak 1875–78. godine, rascjepkanost. Za njega je “posljednji ustanak” imao (je) sasvim drugu liniju, kako klasnu tako i nacionalno-političku”.²⁸ Umanjeno vrednovanje značaja otpora Petrović nije prihvatao.²⁹

Milorad Ekmečić bio je pak uvjerenja da pokret iz 1878. nije bio poseban fenomen, kako je to tvrdio Petrović, niti “izolovan pokret”. Smatrao je “da su revolucionarne borbe i jedna socijalna revolucija počele znatno ranije”, u ustanku 1875–1878, koji će, slično kao što je Petrović tvrdio za otpor okupaciji, “dati zlatan doprinos našoj potonjoj istoriji. Po svojim ciljevima, socijalnoj osnovi i metodama to je bila društvena revolucija ugnjetene klase i ugnjetenog naroda”.³⁰ Tako Ekmečić, pri čemu za ocjene pojava i odnosa u bosanskohercegovačkom i srpskom kontekstu najviše koristi izvore koji su snažno afirmirali ciljeve ustanka i ukazivali na osmansko-muslimansko

²⁶ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 15.

²⁷ Isto, 69.

²⁸ Isto, 45. Slično mišljenje iznio je i na skupu (u radu) iz 1975. navodeći unutarbosanske vjerske, nacionalne i klasne suprotnosti, posebno na relaciji “seljak-kmet”–aga. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka*, 371.

²⁹ Naprimjer, kada u jednoj raspravi prenosi stav tada velikog historiografskog autoriteta Vase Čubrilovića da se 1878. godine radilo o *sarajevskim nemirima*, on Čubrilovićevu sintagmu stavlja u navodnike. R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 378.

³⁰ Milorad Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, tom I*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 89.

ugnjjetavanje hrišćana,³¹ bez dileme veliko preimućstvo u borbi za nacionalno oslobođenje daje ustanku (srpskog) seljaštva 1875–1878. godine. Ustanak je u njegovoj vizuri, zbog antiimperijalnog i socijalnog karaktera, nekad u budućnosti mogao biti osnova jugoslavenskog zajedništva (bar u njegovom rezonovanju te 1978), do kojeg, zbog naslijeđenog društveno političkog konteksta i prevelikih ekonomsko-socijalnih suprotnosti, nije tada moglo doći. Dinamiku pokušaja saradnje vode ustaničke vođe i njihova nacionalno-politička pozadina iz Srbije, ali prema potrebama te nejasnim i ambivalentnim srpskim nacionalno-političkim ciljevima. Proklamacije u tom duhu i razgovori s prepoznatom bosansko-muslimanskom elitom (begovima) na više mjesta po Bosni i Hercegovini (u Krajini, Sjevernoj Bosni, Hercegovini, oko Sarajeva) o mogućnosti zajedničkog otpora austro-ugarskoj okupaciji nisu dali bilo kakve ozbiljnije rezultate.³² Po Ekmečiću, srpska politika i srpski ustanici u Bosni i Hercegovini na jednoj strani i Muslimani na drugoj mogli su se složiti u taktičkim, a nikako u strateškim pitanjima: “Slažu se u tome da bi trebalo organizovati otpor Austro-Ugarskoj i stvoriti nešto, ali šta bi to trebalo da bude u tome nisu složni.” Strateški politički i socijalni ciljevi ustanika u Bosni, ujedinjenje sa Srbijom i slobodan seljački posjed nisu mogli biti ciljevi bosanskomuslimanske elite pa ni cjelokupnog muslimanskog naroda kako u vremenu ustanka tako i u vrijeme borbe protiv okupacione sile. Ekmečić u diskusiji na skupu zaključuje da “agrarno pitanje dvjema stranama nije dozvoljavalo da nađu jednu zajedničku osnovu, kao ni razlike u strateškim prilazima, disharmonija u

³¹ Temeljna arhivska i druga historiografska istraživanja u vezi s temom ovog mog članka Ekmečić je uglavnom obavio u ranijoj fazi svog istraživačkog rada, posebno pri izradi doktorske disertacije. Najozbiljnije je prihvatao stajališta iz austrijskih i srpskih izvora, srpske štampe, memoara i sjećanja ustaničkih vođa, izjava izbjeglica s ustaničkog područja i samih ustanika, putopisne i ljetopisne literature (na primjer Artura Evansa, Mis Irbi, Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga i Ivana Frane Jukića). Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1960, 15–21, 24–31, 56–59, 75–93, 355–59. U kasnijim sintetiziranjima na ključnim mjestima koristio je svoje ranije radove i njihovu izvornu podlogu.

³² M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 355–59; M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98; “Ustanak (je) ... bio prvorazredni međunarodni događaj”. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 50. Vidjeti i: Isto, 53–54.

socijalnoj osnovi pokreta, te ideološke nedorečenosti, i sa jedne i sa druge strane”.³³ Ako zbog socijalnih suprotnosti i različitih strateških interesa nije mogla postojati muslimansko-srpska saradnja, onda je bilo još teže u tu priču uključiti Hrvate.³⁴ U vrijeme raspada Jugoslavije Ekmečić postaje još izričitiji u stavu da otpor austrougarskoj okupaciji nije nikakav poseban fenomen niti autohtoni bosanskohercegovački proizvod, već da je produkt djelovanja sultanove vlade.³⁵

Sastavni dio Petrovićevog razumijevanja historijskog značaja otpora okupaciji jeste i njegov odnos prema terminološkom određenju dešavanja u Bosni i Hercegovini od proljeća do jeseni 1878. godine. Za njega to nije samo pitanje tehničkog termina već jedno od suštinskih pitanja za razumijevanje karaktera pokreta. Dok su neki historičari smatrali da termin pokret otpora, pogotovo oni koji su obrađivali vojni aspekt suprotstavljanja bosanskohercegovačkog stanovništva okupaciji, nije dovoljno snažan da opiše veličinu i sveobuhvatnost borbe protiv imperijalne Austro-Ugarske (skoro po partizanskom modelu antifašističke borbe),³⁶ ili oni za koje upotreba pojma *pokret* ne znači da taj pojam podrazumijeva i svenarodnost pokreta,³⁷ za Petrovića je to najbolji termin jer, po njegovom shvatanju, ističe politički smisao i program organiziranja i provođenja otpora.³⁸

³³ M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98.

³⁴ Ekmečić argumentira tu tezu o različitim interesima bosanskohercegovačkih naroda aktivnošću don Ivana Musića u ustanku, vođe Hrvata u Hercegovini, jer je upravo on u Beču uvjeravao Andrašija “da će tražiti da ‘doljnja Hercegovina pane Austriji’”. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 81; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 279–280.

³⁵ M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

³⁶ Na primjer Mehmedalija Bojić: “... s pravom se može tvrditi da je to bio masovan svenarodni odbrambeni rat”. Mehmedalija Bojić, “Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 71. Vidjeti i stranu 94.

³⁷ Tu se misli i na Milorada Ekmečića koji je smatrao da se radi o borbi Muslimana protiv okupacije. M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98.

³⁸ “... taj naziv daje najviše mogućnosti za smještaj kako cjeline zbivanja tako i svih onih nijansi koje je istorija zabilježila”. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 19.

Za njega afirmativni termini partizansko-socijalističkog diskursa kao što su rat ili partizanski rat predstavljaju “samo sredstva za izvršavanje programa”. Snagu i želju bosanskohercegovačkog naroda za odlučivanje o vlastitoj sudbini isticao je tezom da se radi o spontanom pokretu otpora, “a ne o nečem organiziranom izvana” (iz Osmanskog Carstva), a sama spontanost je po njemu i uvjetovala nepostojanje političke snage u smislu moderne političke partije koja bi pokret vodila i usmjeravala.³⁹ Važan faktor bio je i kratkoća vremena u kojem se organizirao i provodio otpor.

Isti kontekst i spomenuti faktori uvjetovali su, kako ističe Petrović, i nemogućnost jasnog definiranja i realiziranja programa. Tu se on pozivao i na druge “revolucije” navodeći da je i njima trebalo dugo vremena da definiraju svoj politički program.⁴⁰ Nepostojanje jasnog programa ili bar dovoljno informacija iz kojih bi se moglo zaključiti da li je cilj otpora bio samostalna Bosna i Hercegovina ili autonomija u okviru Osmanskog Carstva ili neke druge države usmjerilo je Petrovića na oprez i zaključivanje da se pouzdanije može govoriti o autonomiji ili “čak po izvorima, o nekakvoj poluautonomiji”. Da bi opravdao vezu između kratkoće vremena otpora i nepostojanja jasnog političkog programa, komparirao je bosanskohercegovački slučaj sa slučajem srpskih ustanika. Zaključio je da Srbija u izgradnji političkog projekta, gdje ustanak traje više godina, “(u zemlji koja ima jednu naciju, a ovdje u Bosni i Hercegovini su tri ili četiri grupacije), mora da utroši dosta vremena i činovnike ipak dovodi, kao npr. austrijske Srbe, iz Vojvodine, jer ih u zemlji nema”. Na kraju, bez obzira na sva navedena ograničenja u vezi s programom, Rade Petrović dosljedno je ostao na stanovištu veoma pozitivne ocjene historijskog značaja pokreta 1878. godine naglašavajući da je tokom njega došlo do unutarbosanskohercegovačke nacionalne saradnje i stvaranja jednog zajedničkog bosanskohercegovačkog

³⁹ R. Petrović, “Diskusija”, 412, 428; R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 16.

⁴⁰ Upozorio je i na nedostatak izvora iz kojih bi se pitanje programa moglo potpunije rasvijetliti. “... da imamo dokumente da bismo ga mogli pobliže definirati i objasniti, a dokumenata nema ili ih je malo.” R. Petrović, “Diskusija”, 430.

fronta “koji ipak tendira da se odvoji i od hrvatskog i od srpskog (van Bosne i Hercegovine)”.⁴¹

Ekmečić je Petrovićevo rezoniranje navedeno ispred u diskusiji na skupu 1978. godine ocijenio upitnim i nedovoljno dokazanim, posebno njegov stav o autonomnim težnjama pokreta, a s tim u vezi i nepostojanje dovoljno snaga koje bi mogle preuzeti autonomiju na sebe. Suprotno od Petrovića, koji je kao dobru usporedbu o potrebi dužeg perioda za formuliranje jasnog političkog programa i “snaga” koje bi gradile državnost našao u ustaničkoj Srbiji, Ekmečić je bio mišljenja da se ustanička Srbija i Bosna i Hercegovina u pokretu otpora ne mogu nikako upoređivati u tom smislu. Istakao je da je 1815. Srbija bila u daleko gorjoj poziciji nego Bosna 1878, a ipak je mogla da ostvari jedno spektakularno izrastanje svoje državnosti, “koje je za mnoge predstavljalo i određeni model”.⁴² Raspravljajući o karakteristikama Berlinskog kongresa u članku objavljenom ubrzo nakon skupa o otporu okupaciji Ekmečić ne prepoznaje antiimperijalizam pokreta otpora niti njegov značaj, za razliku od historijskog značaja bosansko-srpskog ustanka 1875–78, koji kod njega zauzima jedno od centralnih mjesta u raspravi. O austrougarskom vojnom zaposjedanju reći će samo da je “Austro-Ugarska imala muke da pacificira Bosnu i Hercegovinu, upotrebljavajući armiju od više stotina hiljada ljudi”.⁴³ Ekmečićeva teza iz vremena raspada Jugoslavije – da ono što se dešavalo u Bosni 1878. godine u vezi s austrougarskim okupacionim mandatom nije nikakav autohtoni bosanskohercegovački proizvod već dio osmanske državne politike i panislamističkog projekta – dodatno ga je udaljila od Petrovićevih teza.⁴⁴ Uključivanje bosanskog ustanka 1875–78. godine u “porodicu” socijalnih i nacionalnih oslobodilačkih revolucija po modelu srpskih ustanaka s početka 19. stoljeća⁴⁵ (koji su iznjedrili

⁴¹ R. Petrović, “Diskusija”, 430–31.

⁴² M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98.

⁴³ Milorad Ekmečić, “Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981, br. 18, 96.

⁴⁴ M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

⁴⁵ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 360.

vlastitu državnost), uz odricanje bosanskohercegovačkog zajedništva pokretu, dodatno je u Ekmečićevoj vizuri smanjilo vidljivost pokreta u historijskoj areni, a uvećalo vidljivost ustanka.⁴⁶

Zanimljivo je tražiti i odgovor na pitanje da li je Rade Petrović ostao postojan u svom odnosu prema otporu okupaciji i njegovom historijskom značaju ili je mijenjao ili dograđivao stavove poput Ekmečića. U knjizi *Italija i Bosna i Hercegovina* (2020), koja nam je važna zbog vremenskog odmak od diskusije iz 1978. i promijenjenih društveno-političkih okolnosti, Petrović opširno ne raspravlja o otporu okupaciji, ali se iz kratkog dijela teksta može vidjeti da on svoj stav o pokretu otpora nije promijenio u odnosu na stavove iznesene u ranijim radovima i diskusijama.⁴⁷ Petrović ostaje vjeran svojim radovima napisanim u vrijeme socijalizma i italijanskim izvještajima i tumačenjima događaja i procesa iznesenim od strane italijanskih konzularnih predstavnika. I po suštini izrečenog, ali i komparativno po obimu teksta posvećenom ustanku u Bosni i Hercegovini 1875–78. i otporu austrougarskoj okupaciji 1878. godine, može se zaključiti da Petrović ostaje na liniji dokazivanja velikog historijskog značaja otpora, koji nije ništa manje važan, ako nije i važniji, od ustanka 1875–78. U tumačenju uzroka ustanka 1875. godine Petrović se nije mnogo udaljio od Ekmečićeve teze da je neriješeno agrarno pitanje bilo glavni uzrok ustanka iz 1875. godine, ali o tome posebno ne raspravlja. Znatno snažnije se određuje o pokretu otpora podvlačeći njegov historijski značaj, snagu i zajedništvo.⁴⁸

⁴⁶ “Istorijski smisao Velike istočne krize 1875–1878. je određen njenim mestom u procesu ujedinjavanja jugoslovenskih naroda u zajedničku državu. Ona je jedan od prelomnih događaja u tom procesu, kakvi su bili srpska revolucija 1804, revolucija 1848. i pokret u vreme rata 1914. Počela je kao agrarni revolt srpskog seljaštva na turskom teritoriju”. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, 273; “Ustanak 1875–1878. je bio najmasovniji ustanak srpskog naroda u celom XIX i delu XX veka. Imao je jednak istorijski značaj kao “Srpska revolucija” 1804–1815. ...”. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 289.

⁴⁷ R. Petrović, *Italija i Bosna*.

⁴⁸ Isto, 193–94.

Antiimperijalizam

Antiimperijalizam je sveprisutan diskurs u Petrovićevoj naraciji o otporu austrougarskoj okupaciji. Iako je u rekonstrukcijskom dijelu kod njega fokus znatno više na otporu najezdi austrougarske vojske, suštinski slom osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini,⁴⁹ pored toga što je formalno očuvana “tanana linija legalnosti i legitimizma”, predstavljen je kao sastavni dio antiimperijalizma stanovništva Bosne i Hercegovine i predstavlja njegovu prvu fazu.⁵⁰ Odbijanje okupacionog mandata “najznačajnijeg međunarodnog skupa u drugoj polovini 19. stoljeća” i provođenje političkih i vojnih aktivnosti u tom smislu za Petrovića predstavlja drugu fazu bosanskohercegovačkog antiimperijalizma te 1878. godine.⁵¹ Kao argument o suštinskom raskidu veza s Carigradom koristi navode iz italijanskih izvora “da se u periodu jun–juli pokret otpora uobličio u snagu koja je bila spremna da se i oružjem suprotstavi okupacionoj armiji, ne obazirući se na preporuke Turske, znači svoje države, da to ne rade nego samo mirno protestiraju”.⁵²

Rade Petrović, iako priznaje da je u vremenu održavanja Berlinskog kongresa davan legitimitet velikim silama da rješavaju sudbinu svijeta, čvrsto stoji na antiimperijalnom stanovištu i pravu “malih naroda” da odlučuju o svojoj sudbini odlučno braneći tezu da narodi u Bosni i Hercegovini nisu prihvatili odluke Berlinskog kongresa: “Jer kao što neko ima pravo da brani pravo legaliteta i narod ima pravo da brani svoje prirodno pravo na opstanak”.⁵³ Veliki nemiri i demonstracije u Sarajevu i nekim drugim mjestima,

⁴⁹ “... koja nije odgovarala na njihove zahtjeve u pogledu mjera i akcija koje treba preduzimati, bilo na širem planu turske politike bilo pripremama u Bosni i Hercegovini”. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 39–40.

⁵⁰ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 38–39, 42, 69. Kao što je spomenut Petrovićev stav da “pokret otpora protiv austrijske okupacije u svom prvom naletu ipak stvarno ruši stotinama godina staru tursku vlast u Bosni i Hercegovini”. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka*, 371.

⁵¹ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 39–40.

⁵² Isto, 47. Vidi i 56. stranicu.

⁵³ R. Petrović, “Diskusija”, 428.

kao reakcija na vijest da je Berlinski kongres dao okupacioni mandat Austro-Ugarskoj, za Petrovića su jasan dokaz antiimperijalizma bosanskohercegovačkog stanovništva, koje se usprotivilo odluci “najznačajnijeg međunarodnog skupa u drugoj polovini 19. stoljeća”.⁵⁴ To je posebno bitno zato što će iskazana spremnost na poduzimanje krajnjih mjera za neprihvatanje okupacionog mandata biti realizirana vojničkim otporom. Očekivano, Rade Petrović ne insistira na jednakoj zastupljenosti svih vjerskih grupa, socijalnih slojeva i svih krajeva Bosne i Hercegovine u antiimperijalnom političkom suprostavljanju odlukama velikih sila niti u oružanom otporu okupacionoj vojsci. Nije ni postojalo izvora koji bi išli u prilog takvoj tezi. Ipak, snaga Petrovićevih stavova o bosanskohercegovačkom antimperijalizmu zavisila je od kvalitete argumentacije i održivih izvornih pokazatelja o značajnom učešću i drugih naroda osim muslimanskog. U tom smislu Petrović je uložio značajan napor u dokazivanju učešća Srba u pokretu otpora koristeći svaku naznaku spremnosti na zajedničku saradnju Muslimana i Srba. Iako nije konkretizirana saradnja, u tom slučaju Petrović spominje i iskazano raspoloženje ustanika pod Džombetom u Hercegovini da se zajedno s Muslimanima odupru okupacionoj vojsci.⁵⁵ Dobro mu je došao i u italijanskim izvorima zabilježen slučaj dragomana italijanskog konzulata u Sarajevu, učitelja i srpskog nacionalnog agitatora Steve Petranovića, kao i cjeline njegovog antiaustrijskog djelovanja. Petrović, koristeći italijanske izvore, navodi da je Petranović u događanjima 1878. godine bio jedan od onih koji su se, inspirirani patriotizmom, žestoko zalagali za pružanje otpora, agitirao za otpor i da je 2. augusta 1878. godine, uz svečani ispraćaj pravoslavnih dragovoljaca koji su odlazili na bojište, “kada se pred Konakom u Sarajevu sakupila kršćanska legija, sastavljena većinom od Srba, održao govor ... protiv Austrije”.⁵⁶ Opet koristeći italijanske izvore navodi da Stevo Petranović nije bio usamljen, već da su mnogi građani pravoslavci iz Sarajeva odlazili na bojište praćeni

⁵⁴ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 41.

⁵⁵ Isto, 45.

⁵⁶ R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 378, 383.

“vojnom muzikom, zastavama, pucnjavom, pjesmama itd”.⁵⁷ I u posljednjem objavljenom Petrovićevom tekstu on ostaje na ranije etabliranom tumačenju o otporu lokalnog stanovništva pod vodstvom muslimana, koji su 1878. godine svoju političku zrelost, principijelni antiimperijalizam i želju za odlučivanjem o svojoj sudbini, zajedno s drugim bosanskohercegovačkim narodima, iskazali raskidom veza s Carigradom.⁵⁸

U Petrovićevom historiografskom diskursu o bosanskohercegovačkom antiimperijalizmu svjedoči i njegovo navođenje ostataka antimperijalističke ideje bosanskohercegovačkih muslimana i pravoslavaca i nakon što je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu i u njoj uspostavila vlast. Tada baklju predvodnicu od Muslimana preuzimaju Srbi.⁵⁹ Otpor drugim sredstvima trajao je odmah po uspostavi austrougarske vlasti, gdje je za Petrovića to logičan slijed jer se “nije vodilo nikakva računa o njihovom glasu (glasu bosanskohercegovačkog naroda, E. R) kada su ga iznijeli Berlinskom kongresu putem telegrama upućenog knezu Bismarku te zbog toga ne vide razlog da bi sada njihov glas (od strane Austro-Ugarske, E. R) dobio veću važnost, pogotovo kad im nije dato da ga slobodno izraze”.⁶⁰

Milorad Ekmečić, još u svojim ranim radovima, antiimperijalizam bosanskohercegovačkog stanovništva u Istočnoj krizi 1875–78. godine posmatra kroz prizmu ustanka i političke aktivnosti vođa ustanka u Bosni i njihove političke centrale, Beograda, koja je u kasnijoj fazi usmjeravala politički tok ustanka. Ciljevi ustanka, koji po Ekmečiću prerasta u nacionalnu revoluciju, bili su “razaranje osmanskog feudalizma i uspostava slobodnog nacionalnog društva”.⁶¹ Stoga ne čudi da je i eventualna saradnja

⁵⁷ R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 379.

⁵⁸ “Oni su prethodno već bili poravnali račune sa osmanskom vlašću, koja je do tada nekoliko stoljeća gospodarila ovim područjima”. R. Petrović, *Italija i Bosna*, 93–94.

⁵⁹ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 67.

⁶⁰ R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 390–91; R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 18.

⁶¹ M. Ekmečić, “Karakteristike Berlinskog kongresa”, 75. Ekmečić prenosi kako je i Beč prepoznavao da borba hrišćana “protiv muhamedanizma” dobija srpski i jugoslavenski nacionalni karakter. Isto.

bosanskohercegovačkih Srba i Muslimana u otporu austrougarskoj okupacionoj vojsci posmatrana kroz inicijative i aktivnosti koje su dolazile s ustaničke strane. Ekmečić ističe da se političko vođstvo ustanka (u najširem smislu tog pojma) na vijest o austrougarskom okupacionom mandatu našlo pred dilemom – da li sarađivati s Muslimanima i njihovim prvacima (begovima) i oduprijeti se austrougarskoj vojsci ili mirno prihvatiti okupaciju. U tom kontekstu on prati propagandne aktivnosti na pokušaju izmirenja i postizanju sloge muslimana i hrišćana “u posljednjem ropcu pred okupaciju”, a bazirano na pravednijoj socijalnoj osnovi u odnosu na predustaničko vrijeme. Nastojalo se ubijediti muslimansko stanovništvo da za njih ima mjesta u ovom novom ustaničkom političkom projektu i da je cilj da se “kurtališu” Osmanlija.⁶² Proglas Miće Ljubibratića i još nekih drugih vođa ustanka (ne svih) Muslimanima sadržavao je prijedlog da se “stvari privremena vlada u Sarajevu, sastavljena od hrišćana i muslimana. Njen bi cilj bio organizovanje zajedničkog otpora okupacionoj vojsci ‘na osnovu političke, građanske i vjerezakonske ravnopravnosti’”.⁶³ Pojedinačni pokušaji uspostavljanja saradnje, ali kako piše Ekmečić bez bitnijeg utjecaja na pitanje otpora austrougarskim vlastima, produžavani su i nakon ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu. A bilo je slučajeva da “neke bivše starješine ustanka podržavaju austrougarsku okupaciju Bosne”.⁶⁴

Iz svih proklamacija, proglašenja i pregovora vidi se da je postojalo dominantno antiaustrijsko raspoloženje i kod Srba i kod Muslimana, ali zbog različitih strateških interesa ovih grupa, kako naglašava Ekmečić, ono nije moglo prerasti u zajedničku političku i vojničku akciju protiv austrougarske okupacije.⁶⁵ Strateški cilj ustanika ponovljen je u *Memorandumu* Berlinskom kongresu, čiju važnost Ekmečić ističe i ponavlja, a kojim se tražilo

⁶² M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 355.

⁶³ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 356. Kasnije će Ekmečić umanjiti vrijednost ove Ljubibratićeve i jedne slične Pelagićeve inicijative navodeći da se tu radilo o “dubokoj letargiji izazvanoj Berlinskim kongresom”. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 85.

⁶⁴ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 358.

⁶⁵ M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98.

priključenje Bosne i Hercegovine kneževinama srpskim.⁶⁶ S druge strane, memorandum vođa otpora, koji je kod Petrovića vrhunac političkih zahtjeva otpora okupaciji, Ekmečić ne pominje uopće ili samo nejasno i usputno.⁶⁷ Očito taj dokument, zahtjevi u njemu i šarolika grupa potpisnika nisu odgovarali Ekmečićevoj argumentacijskoj liniji umanjivanja historijskog značaja pokreta otpora austrougarskoj okupaciji i negiranja njegove široke baze.

Raskid veza Bosne i Hercegovine s Osmanskim Carstvom, koji je u Petrovićevoj tezi predstavljao prvu fazu pokreta u njegovom antiimperijalizmu, prema Miloradu Ekmečiću nikada se nije desio. Ni u njegovim ranim radovima to se ne spominje, a posebno u kasnijim radovima u kojima se naglašava da je otpor austrougarskoj okupaciji inspiriran panislamizmom i vođen od strane osmanske vlasti. Za ukidanje osmanske vlasti i osmanskog državnog i društvenog sistema bore se (srpski) ustanici, a ne vođe muslimanskog protivljenja austrougarskom zaposjedanju i upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Osnova takvog razumijevanja uspostavljena je u njegovoj knjizi (disertaciji) *Ustanak u Bosni 1875–78*, a kasnije je samo dograđivana i slobodnije tumačena iz perspektive srpskog nacionalnog pokreta i separatnih interesa bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih naroda.⁶⁸ Ustanici i srpska nacionalna politika jesu protiv ideje i realizacije austrougarske

⁶⁶ U pokušaju pridobijanja Muslimana bilo je pisama koja su, kao državni projekat, spominjala autonomiju Bosne i Hercegovine, a ne samo njeno ujedinjenje sa Srbijom. Spominjani su i neki drugi ustupci muslimanskim zemljoposjednicima u rješavanju agrarnog pitanja. M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 356. O proglasima o ujedinjenju Bosne sa Srbijom, a Hercegovine s Crnom Gorom vidjeti: M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 79–80.

⁶⁷ R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 390–91; R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 18. U članku o karakteristikama Berlinskog kongresa na mjestu gdje govori o glasu podređenog na Berlinskom kongresu i njihovim peticijama, Ekmečić ne spominje *Memorandum* vođstva pokreta. M. Ekmečić, “Karakteristike Berlinskog kongresa”, 95. Nešto o tome vidjeti i u: M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 86.

⁶⁸ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, 37; M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 276. Još je 1981. godine kao jednu od općih karakteristika Berlinskog kongresa Ekmečić izdvojio institucionalizaciju sukoba Srba i Hrvata oko Bosne i Hercegovine kao paketa kriza južnoslovenskih nacionalnih pokreta. M. Ekmečić, “Karakteristike Berlinskog kongresa”, 97.

okupacije Bosne i Hercegovine,⁶⁹ ali ih u Ekmečićevom tumačenju pragmatizam,⁷⁰ letargija izazvana rješenjima Berlinskog kongresa i zatečene suprotnosti u odnosu na Muslimane ostavljaju izvan antiaustrijskog fronta u okupacionom pohodu austrougarske vojske.

Bratstvo i jedinstvo

Petrovićevu originalnost u vezi s konceptom bratstva i jedinstva nalazimo u njegovoj tezi da je otpor austrougarskoj okupaciji iznjedrio početak bosanskohercegovačkog, a ne jugoslavenskog bratstva i jedinstva. To ne znači da Rade Petrović negira povezivanje jugoslavenskih naroda na osnovu tog koncepta u kasnijem vremenu, samo ga ne primjećuje kao vidljiv proces u Bosni i Hercegovini te 1878. godine i neposredno nakon nje. Isto tako, Petrović početak iskrenog zajedničkog fokusiranog rada bosanskohercegovačkih naroda, koji bi se mogao smatrati početkom bratstva i jedinstva, ne stavlja u vrijeme prije 1878. godine, iako ne negira postojanje naslijeđene osmanske tradicije suživota (ne pravne i društvene jednakosti) niti je nalazi u političkoj aktivnosti ustanika i impulsima iz Srbije za saradnju pravoslavaca i muslimana u Bosni i Hercegovini. Također, nije smatrao ni da je ona rezultat idejno-političkog djelovanja iz Hrvatske. Po Petroviću je ono što se desilo u vezi s organiziranjem otpora odlukama velikih sila u vremenu oko Berlinskog kongresa i na samom Kongresu mnogo više, značajnije i originalan je bosanskohercegovački proizvod nastao u specifičnim društveno-političkim i diplomatskim okolnostima. Ako se moraju konkretizirati te okolnosti u kojima unutarbosanskohercegovačka saradnja doseže kulminaciju, onda bi one bile sadržane u turbulencijama u vezi s Berlinskim kongresom i nadolazećom austrougarskom najezdom koje su uobličile konačnu formu pokreta otpora okupaciji njegovom evolucijom od muslimanskog ka općebosanskom, pa

⁶⁹ Još će, na primjer, ustanička Privremena bosanska vlada 24. oktobra 1877. osuditi moguću okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske “jer narod bosanski niti je kad želio niti pak želi da postane sastavni dio ma koje države. On želi da se ujedini sa ostalim srpskim zemljama”. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 85

⁷⁰ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 359.

makar se, kako naglašava i sam Petrović, taj proces sjedinjavanja zbog kratkog vremena zajedničkog rada nakon višestoljetne rascjepkanosti nije mogao do kraja završiti.⁷¹ Rade Petrović gradi tezu da je pokret u Bosni i Hercegovini nešto “autohtono i spontano”, “nešto što nije nastalo na dužoj tradiciji nego kao pokret upravo obilježava novo razdoblje, početak nove tradicije, zajedničke borbe i rada u cilju stvaranja jedinstvenog fronta”.⁷² Ipak, a drugačiji stav bio bi suprotstavljanje poznatim izvorima o učesnicima otpora okupaciji, Petrović priznaje da su “predvodničku ulogu, po broju i značaju, imali Muslimani,” ali dodaje, kako bi održao svoju tezu, “uz snažno učešće Srba i manje Hrvata i Jevreja”.⁷³ Slobodnije tumačeno – počelo je bosanskohercegovačko bratstvo i jedinstvo, posebno kada se gledalo iz perspektive odnosa prema dolazećoj novoj imperijalnoj sili.

Iako je glavninu teze o ujedinjenom djelovanju bosanskohercegovačkog stanovništva gradio na zajedničkoj antiaustrijskoj borbi i savezu muslimana i pravoslavaca,⁷⁴ Petrović je nastojao, koliko god je to bilo moguće, a da su “njegovi” izvori dopuštali, u tu priču uključiti i katolike i Jevreje, koristeći ne samo italijanske nego i britanske i osmanske izvore.⁷⁵ U cjelini

⁷¹ “Ovaj pokret, koji je ipak imao uže muslimansko obilježje, morao se vremenom, pod pritiskom događaja i opasnosti od moćnog neprijatelja, a u želji da se stvori širi front, i sam modificirati i proširivati. A to znači napuštati svoje uže muslimanske pozicije i prevazilaziti ih nekim općebošanskim. Istorija je ipak zabilježila da se to 1878. godine nije moglo uspješno dovršiti, jer je sve trajalo kratko i došlo je poslije više stotina godina rascjepkanosti i podvojenosti”. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 39.

⁷² R. Petrović, “Diskusija”, 431. Za njega je najvažnije da se istupilo s “idejom stvaranja zajedničkog otpora”. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka*, 372.

⁷³ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 16.

⁷⁴ Kao argument antiaustrijskom raspoloženju pravoslavnih trgovaca Petrović navodi Durandovo mišljenje da bi oni “gotovo radije b(i) voljeli ostati Turci nego preći pod austrijsku vlast”. Isto, 41.

⁷⁵ U tom smislu koristi navode britanskog ambasadora Lajarda da je u “Bosni i Hercegovini (je) vladala velika uzbuđenost i uznemirenost, te se stanovništvo, muslimani, kršćani i Jevreji, spremalo da pruži otpor Austrijancima ‘sa najvećim entuzijazmom’”. Isto, 50. Prenosi navode i istaknutog osmanskog funkcionera Konstant-paše da su bosanski muslimani i pravoslavci “jako protiv” austrougarske okupacije. Isto, 57.

slabija podrška pokretu hrvatskih i nešto jača jevrejskih redova u poređenju s jakim antiaustrijskim stavom Srba i Muslimana pravdana je malobrojnošću Hrvata i Jevreja, “naročito u Sarajevu gdje je bila matica pokreta”.⁷⁶ Ali i takva podrška ovih grupa, kako tvrdi Petrović, “upotpunjavala je ovaj front kao širok pokret otpora, bez obzira na razlike koje su se pojavljivale ili mogle pojaviti”.⁷⁷ Za Petrovića je bilo najvažnije postojanje ideje zajedničkog rada koja je, “koliko god izgledala krhka, ukazivala (je) na nove putove koje će trebati probijati”.⁷⁸ Vrhunac zajedničkog idejno-političkog rada “Muslimana i Srba, pa i, iako u manjem obimu, Hrvata i Jevreja” u pokretu otpora predstavlja preko britanskog konzulata poslani “protestni telegram Berlinskom kongresu, koji je po svemu sudeći napisao Stevo Petranović, na italijanskom jeziku”. Petrović navodi da je sličan telegram “izgleda da (je) bio poslan i iz Mostara”.⁷⁹ U dokazivanju postojanja zajedničkog bosanskohercegovačkog fronta Petroviću je bilo važno izvornim informacijama “raskrinkati” tezu da se radilo o naglašeno ili skoro isključivo otporu muslimana čiji je motiv za političku i vojničku borbu bio fanatizam. Njegovo navođenje primjera da se u eri najvećih previranja u Sarajevu, u vezi s odlukama Berlinskog kongresa o budućnosti Bosne i Hercegovine, drži godišnja svečanost u katoličkoj školi, “a da je niko ne remeti”, iako izvori bilježe kako se smatralo da upravo katolici čine “nukleus austrijske stranke”, poslužilo je argumentaciji njegove teze o bosanskohercegovačkom suživotu i toleranciji. Također, dobro mu je došao isti primjer i za odbacivanje “često korištene” teze da je muslimanski fanatizam pokretačka snaga pokreta otpora.⁸⁰ Kao što je već nagoviješteno, Petrović izvan bosanskohercegovačkog prostora i na širem području ne nalazi ozbiljnije elemente iskrenog zajedništva južnoslavenskih naroda. Po njemu, povremeno iskazivane simpatije

⁷⁶ Petrović ističe da je propaganda iz Monarhije najviše bila usmjerena na pridobijanje katolika. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 47.

⁷⁷ Isto, 39.

⁷⁸ Isto, 39–40.

⁷⁹ Isto, 44–45. Vidi i isticanje važnosti telegrama Berlinskom kongresu u zaključku, na stranici 69.

⁸⁰ R. Petrović, “Diskusija”, 427–28.

prema svim stanovnicima Bosne i Hercegovine (ovdje navodi primjer u vezi s Hrvatskom), uključujući i bosanskohercegovačke muslimane, svodile su se na rijetke ili slabašne iskaze uvijek povezane s određenim ciljem koji im je odricao iskrenost.⁸¹ U tom smislu navodi primjere krajnje negativnog pisanja tada vodećeg hrvatskog lista (*Obzor*, br. 183, od 10. VIII 1878) čiji bi autori Hadži Loju i druge vode otpora rado vidjeli na vješalima, a sam otpor okupaciji shvatali su kao rezultat muslimanskog fanatizma. Iako se direktno ne usmjerava na činjenice da su vojnici iz Hrvatske značajno učestvovali u vojničkom zaposjedanju Bosne i Hercegovine i hrvatske zemlje čvrsto bile uključene u imperijalni sistem Monarhije, može se naslutiti da Petrović primjerima koje navodi smatra da zbog te činjenice i dugo vremena učvršćivanog antimuslimanskog narativa u hrvatskom javnom prostoru nije mogao ni biti drugačiji odnos prema okupaciji i otporu okupaciji.⁸²

Petrovićev diskurs o zajedništvu i početku *bratstva i jedinstva* u Bosni i Hercegovini nije bio građen samo na tezi o zajedničkom nastupu stanovništva koje je pripadalo različitim vjerama, već i na tezi o zajedničkom nastupu pripadnika različitih socijalnih slojeva (klasa). To je bio put stvaranja slike o sveobuhvatnom bosanskohercegovačkom narodnom otporu austro-ugarskoj okupaciji. Ako tako posmatramo stvari, onda nas ne treba čuditi ni Petrovićeva oštra reakcija u njegovoj diskusiji na stavove poznatog pravnog historičara, osmaniste Avde Sućeske,⁸³ koji je, kako ga je Petrović razumio, "uprostio stvari" kada je navode u Petrovićevom i drugim referatima

⁸¹ R. Petrović, "Diskusija", 429.

⁸² "Sada je Hadži Lojo ugrabio diktatorsku vlast sarajevske komune koji će bez sumnje zaslužno svršiti na vješalima." Dogodilo se drugačije, piše isti list 19. VIII, 'muhamedanski fanatizam jači je od svih razloga, divljač proste mase pomrsila je sve račune. Naša je vojska naišla na odpor, te mora klanac po klanac krvlju izkupljivati, dok zauzme Sarajevo i s njim celu Bosnu". R. Petrović, "Diskusija", 429–30.

⁸³ "... mislim da je u globalu, a za ranija vremena i u pojedinostima, poznata socijalna struktura bosanskohercegovačkih Muslimana. Stoga začuđuje činjenica da se u nekim referatima i diskusijama ovo stanovništvo, a naročito onaj dio koji se digao protiv okupacije po jednom čudnom maniru naslijeđenom od ranije istoriografije naziva sirotinjom ili još ponekad, ružnije, fukarom". Avdo Sućeska, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 421.

o nižim socijalnim slojevima u svim kategorijama stanovništva u Bosni (i seoskog i gradskog) sveo samo na muslimansku sirotinju.⁸⁴ Petrović je bio mišljenja da se austrougarskoj okupaciji ne suprotstavljaju samo niži socijalni slojevi nego da u taj front ulazi građanstvo i čak begovi: “Među njima uzmimo Mehmedbega Čemerlića, kajmakama iz Brčkog. Jedan od lidera je i beg Pozderac u Krajini ...”⁸⁵

Za dokazivanje teze o zajedničkom otporu okupaciji (početak bratstva i jedinstva) dobro su mu došli izvještaji italijanske provenijencije u kojima je nalazio mišljenja “da je pokret otpora težio ka prevazilaženju podjela, religijske ili bilo koje druge vrste, koje su nastale kroz historiju, ističući potrebu o stvaranju jedinstvene snage otpora protiv Austro-Ugarske u koju bi bilo uključeno cjelokupno stanovništvo, bez obzira na nacionalnost”.⁸⁶ Korišteni primjer protivljenja opozicije muslimanskih uglednika i pravoslavaca potpisivanju Filipovićeve adrese o zadovoljstvu novom upravom mogao bi biti još jedan argument za zajedništvo (bratstvo i jedinstvo) bosanskohercegovačkih naroda.⁸⁷

U Ekmečićevoj vizuri koncept bratstva i jedinstva dobijao je potpuno drugačiji oblik od onog Petrovićevog. Jedinstvo za sve vrijeme Istočne krize, uključujući i vrijeme otpora okupaciji, u Ekmečićevim tekstovima mnogo je više srpsko jedinstvo na relaciji Bosna – Hercegovina – Srbija – Crna Gora, koliko god ovaj historičar proglase iz vremena ustanka o ujedinjenju Bosne sa Srbijom i Hercegovine s Crnom Gorom smatrao štetnim, dinastički motiviranim i anahronim. Uz to, ni poziv muslimanima da se pridruže ustanku i zahtjev da se ustanak odrekne dimenzije “socijalnog prevrata i verozanskog

⁸⁴ Petrović jeste u referatu naveo da izvori govore da u ranijoj fazi protivljenja dogovaranju velikih sila mnogo vidljiviju ulogu imaju niži socijalni slojevi i muslimanska sirotinja, kao što je bio slučaj u maju 1878. godine prilikom prikupljanja potpisa za “adresu” koja je od osmanske vlasti tražila “da se pruži otpor do kraja austrougarskoj okupaciji”, ali i preimućstvo muslimana u javnim i vjerskim poslovima. R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 37–38.

⁸⁵ R. Petrović, “Diskusija”, 430–31.

⁸⁶ R. Petrović, *Italija i Bosna*, 93–94.

⁸⁷ R. Petrović, “Otpor austrougarskoj okupaciji”, u: *Prilozi*, 390–91.

fanatizma” nije bio dobrodošao “pred bataljonom seljačkih ustanika u Bosni koji je svoj revolt protiv begova počeo kao socijalni prevrat”.⁸⁸ Tako orijentirana ustanička hrišćanska seljačka masa teško da je u kratkom roku (do otpora okupaciji) mogla promijeniti stav o saradnji s Muslimanima i pogotovo muslimanskim zemljoposjednicima, koji su ujedno pripadali grupi muslimanskih prvaka. Dok je Petrovićevo bratstvo i jedinstvo svoju suštinu dobijalo u bratstvu i jedinstvu i antiimperijalizmu bosanskohercegovačkih naroda, koje svoju formativnu fazu ima u pokretu otpora 1878. godine, a odatle će se dalje razvijati i jačati (ka NOB-u i Socijalističkoj Jugoslaviji),⁸⁹ Ekmečićevo bosanskohercegovačko “bratstvo i jedinstvo” kasnijeg je datuma i nikako nije moglo biti vezano za Veliku istočnu krizu obilježenu vjerskim i socijalnim razlikama.⁹⁰ Ono zbog historijskog naslijeđa i socijalnih protivrječnosti, prije svega u agrarnim odnosima, nije moglo biti izgrađeno u Bosni i Hercegovini u vrijeme borbe protiv austrougarske okupacije.⁹¹ Za to je morala biti stvorena Jugoslavija koja će poništiti navedene suprotnosti, izgrađena, razumije se, na novim osnovama i posebnom zaslugom Srba. Moglo bi se reći da su za Ekmečića procesi izgradnje srpskog i jugoslovenskog jedinstva paralelni procesi.⁹² To se dobro vidi i iz njegovih sintetiziranja srpske i jugoslavenske historije novog vijeka. U vezi s gore rečenim, a pojednostavljeno kazano, M. Ekmečić posebnu zaslugu u procesu dosezanja jugoslavenskog jedinstva i Jugoslavije pripisuje homogenizirajućoj srpskoj političkoj ideji, neotuđenoj srpskoj narodnoj kulturi i političkoj akciji. Na primjer, na najoštriju kritiku na Prosvetinu *Istoriju Jugoslavije*, posebno onu Mirjane Gross, koja je spočitavala Ekmečiću nekomparativan pristup nacionalnim ideologijama te

⁸⁸ M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 80.

⁸⁹ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 69.

⁹⁰ Kao primjer vidjeti: M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 55–56, 59–60.

⁹¹ Ekmečić čak osnovu kraha ustanka nalazi u tome što ciljevi seljačkog oslobođenja nisu bili usaglašeni sa perspektivom vjerske i nacionalne harmonije na Balkanu. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 64.

⁹² M. Ekmečić, raspravljajući o odjeku ustanka 1875. godine u evropskom javnom mišljenju, stvaranje srpske ili jugoslavenske države, a zbog srpske “integrišuće ideje”, vidi skoro kao istovjetan proces. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 78.

favoriziranje srpske strane u ocjenama karaktera i pozitivnih dosega nacionalnih ideologija, pogotovo onih inkluzivnih,⁹³ Ekmečić se branio napadom na kritičare – kritizirajući njihova uska regionalna shvatanja, nedovoljnu ispečenost zanata historičara, nemogućnost shvatanja idejnih pristupa tumačenju prošlosti i potpadanje pod utjecaj nacionalističkih okruženja.⁹⁴ I na kritike bosanskohercegovačkih (bošnjačkih, muslimanskih) historičara pomenutoj sintezi da autori nisu uspjeli da do kraja izbjegnu opterećenost u gledanju na Osmansko Carstvo i njegov utjecaj na modificiranje civilizacijske strukture Balkanskog poluostrva pod uglom hrišćansko muslimanske isključivosti,⁹⁵ Ekmečić je ostao pri svome favoriziranju progresivne snage srpskog seljačkog demokratskog društva ističući da aristokratija nigdje ne vodi narodni preporod (u ovaj koncept uklapalo se muslimansko i hrvatsko plemstvo) i da su samo neki njeni dijelovi bez klasnog identificiranja uključeni u njega.⁹⁶ Ovaj zadnje spomenuti stav vodi nas zaključku o Ekmečićevom poimanju nemogućnosti da je pokret otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine mogao, jer su važne vođe pokreta bili bosanskomuslimanski narodni prvaci, iznjedriti iskreni zajednički dugoročni politički cilj baziran na, slobodnije rečeno, bratstvu i jedinstvu.⁹⁷

⁹³ Mirjana Gross, "Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću u 'Istoriji Jugoslavije'", u: *'Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022, 146–49.

⁹⁴ Milorad Ekmečić, "Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gross", u: *'Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 340–41.

⁹⁵ Avdo Sućeska, "Pitanje istorije Bosne osmanskog perioda", u: *'Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 84.

⁹⁶ Milorad Ekmečić, "Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije'", u: *'Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 222. O diskurzivno koncipiranim uvjetima koje je po Ekmečiću imao zadovoljiti jedan protonacionalni pokret i koje je autor nametao kao svojevrsni jedinstveni povijesni normativni kriterij vidjeti i kod: Sabina Veladžić, "Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) *bošnjaštva* u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960 / 1970-ih i početkom 1990-ih", u: *Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa Bosanski pogledi*, zbornik radova, ur. Safet Bandžović, Sarajevo: Bošnjački institut–Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2023, 176, 177.

⁹⁷ Ambivalentnost ciljeva nacionalno-političkog vođstva ustanka u Srbije – da se davanjem ustupaka i u rješenju agrarnog pitanja Muslimani pridobiju za ustanak protiv osmanske vlasti, a kasnije i za eventualno zajednički otpor austrougarskoj okupaciji, s jedne strane, te htijenje da se izađe u

U diskusiji na skupu iz 1978. godine Ekmečić podvlači i insistira da su dešavanja u Bosni i Hercegovini u vezi s okupacionim mandatom Berlinskog kongresa suštinski borba “Muslimana protiv okupacije, a da nije došlo do adekvatne sinhronizacije borbe srpskog i hrvatskog naroda”.⁹⁸ To se samo djelimično slaže s Petrovićevim mišljenjem da u pokretu otpora najviše učestvuju i najviše ga vode Muslimani jer je veliki značaj u otporu okupaciji Petrović davao Srbima, ali ne zapostavljajući ni Hrvate i Jevreje. Ekmečić je saglasan s Petrovićevom ocjenom da su barjak borbe nakon pacifikacije Bosne i Hercegovine 1878. godine preuzeli Srbi “koji će onda do 1914. tu borbu dokrajčiti”.⁹⁹

U vremenu jugoslavenske krize i nakon raspada Jugoslavije Milorad Ekmečić učvrstio je tezu o vjerskom ratu na Balkanu kroz 19. i 20. stoljeće.¹⁰⁰ Nestalo je Ekmečića sa skupa iz 1978. godine koji propituje i traži da se dodatno istraži socijalna baza učesnika otpora okupaciji iako je i tada, kako je već rečeno, smatrao da se dominantno radi o muslimanskoj borbi protiv okupacije. Nakon što je teza o vjerskom ratu bila etablišana, ona je još više onemogućila ovog historičara da na otpor austrougarskoj okupaciji gleda izvan okvira teze o muslimanskom otporu okupaciji. Stav da se Srbi samo prividno priključuju muslimanskoj borbi protiv Austro-Ugarske i da je hrišćansko “oduševljenje” otporu okupaciji trajalo “do prvih kukuruza i boljih grmova, a zatim u njima ugaslo za navek” logičan je sastavni dio ovog dograđenog stava.¹⁰¹ U ovom “novom” vremenu, a u skladu s tezom o vjerskom ratu i potpuno suprotno od Petrovića koji razbija tu tezu,

susret seljaštvu koje se diglo na ustanak protiv muslimanskih aga kao simbola osmanskog društveno-ekonomskog sistema, s druge strane – nije mogla iznjedrati hrišćansko-muslimansko zajedništvo, pa ni ono inicirano sa ustaničke strane. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 72–73, 80–81.

⁹⁸ M. Ekmečić, “Diskusija”, 397–98.

⁹⁹ Isto, 397.

¹⁰⁰ Ta teza kod Ekmečića ima korijene još u radovima iz vremena Socijalističke Jugoslavije. U njima je prihvatao navode iz nekih izvora o historijskom naslijeđu međuvjerskih antagonizama i mržnje u Bosni i Hercegovini. M. Ekmečić, “Istorijski značaj ustanka”, 51.

¹⁰¹ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, 329.

Ekmečić ističe da je pokretačka snaga otpora okupaciji muslimanski fanatizam. On sada slobodno ističe da Privremenu vladu, koja rukovodi otporom, uglavnom sačinjavaju “muslimanski fanatici” koji na snagu vraćaju šerijatsko predreformsko pravo i običaje. Sastavni dio te teze je i isticanje da otpor podržavaju muslimani iz drugih dijelova Osmanskog Carstva.¹⁰² U postratnom vremenu vjerski motiv otpora još se naglašenije ističe: “Tajnom organizacijom panislamskog otpora, sultanova vlada je inspirisala i u Bosni, slično kao na Kosovu, muslimanski otpor, a odluke Privremene vlade su panislamskog karaktera.” Panislamizam 1876–1878. predstavljao je drugu veliku fazu u evoluciji modernog islamskog fundamentalizma.¹⁰³

Zaključak

Historiografska naracija Rade Petrovića i Milorada Ekmečića u vremenu snažne društveno-političke transformacije (decentralizacije) socijalističke Jugoslavije, kada je održan skup o otporu okupaciji, ali i prije i poslije njega, izgleda društveno angažirana, iako s različitim idejnim izvorima i različitim društveno-političkim ciljevima. Rade Petrović pokret otpora austrougarskoj okupaciji i svojevrsan raskid s osmanskom vladavinom u Bosni i Hercegovini posmatra iz bosanskohercegovačke perspektive i novih tendencija u jugoslavenskoj politici 1970-ih godina, dok Milorad Ekmečić ostaje na starim idejama progresivne socijalne revolucije seljaštva i srpskog antiimperijalizma, koji je bio nosiva snaga jugoslovenskog oslobođenja i jedinstva. Petrović vjeruje da je 1878. godina ogromna prekretnica koja je označila početak zajedničkog rada i borbe bosanskohercegovačkih naroda za vlastiti subjektivitet i da je u velikoj mjeri urušila viševjekovnu rascjepkanost, dok Ekmečić, na drugoj strani, ostaje na ranije definiranom stavu da su postojeće socijalne razlike, pogotovo između hrišćanskog seljaštva i muslimanskih zemljoposjednika, kao i različiti strateški politički ciljevi naroda u Bosni i Hercegovini, bili nepremostiva prepreka iskrenom

¹⁰² M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, 329.

¹⁰³ M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

zajedništvu te 1878. godine. U skladu s tim Ekmečić zaključuje da je otpor protiv austrougarske okupacije, i pored sporadičnog i nevoljnog učešća Srba i još manje drugih naroda, bio otpor bosanskohercegovačkih Muslimana. U vremenu jugoslavenske krize i raspada Jugoslavije Ekmečić još radikalnije zastupa tezu o muslimanskom otporu austrougarskoj okupaciji, dok Petrović suštinski ostaje na stanovištu iz 1970-ih godina. U smislu utiranja puta zajedništvu za Petrovića veći značaj ima otpor okupaciji 1878. u odnosu na ustanak 1875–78. godine, koji je, po ovom historičaru, kao i ukupnu prethodnu bosanskohercegovačku prošlost, karakterizirala rascjepkanost. Suprotno od Petrovića, Ekmečić je ovoj drugoj historijskoj pojavi davao ogromno preimućstvo. U oba slučaja autorska naracija, iako nejednako fundirana po raznovrsnosti, oslonjena je po istom metodološkom obrascu na “primarne” izvore. Primjećuje se da su do različitog predstavljanja iste prošle stvarnosti autori došli, pored već spomenute različite ideološke matrice i autorskog razumijevanja, različitim, ponekada namjenskim, izborom izvora kojima se prvenstveno vjeruje i različitim fokusom na dijelove naracije istog izvora. Pri tome, analizirani autori nisu odustajali od mogućnosti spoznaje prošle stvarnosti i to u duhu stava koji je izrazio Rade Petrović da istraživanje teme pokreta otpora “traži detaljno a vrlo često i dokumentirano prikazivanje kako bi se račistile krive predodžbe i predrasude i što više približilo istorijskoj istini i ocjeni”.¹⁰⁴

IZVORI I LITERATURA

Knjige

Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1973.

Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*, knj. 1, knj. 2, Beograd: Prosveta, 1989.

¹⁰⁴ R. Petrović, “Pokret otpora”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 20.

Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Drugo dopunjeno izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.

Hronologija događaja, Bosna i Hercegovina–Jezgro velikosrpskog projekta, prir. i ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

‘Istorija Jugoslavije’ u svjetlu kritike. *Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022.

Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Petrović, Rade, *Italija i Bosna, 155 godina zajedničke historije*, Sarajevo: Ambasada Italije u Sarajevu, 2020.

Roksandić, Drago, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, 2019.

White, Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore & London: Johns Hopkins Paperbacks edition, 1975 (originally published 1973).

Članci

Antolović, Michael, “Writing history under the ‘Dictatorship of the Proletariat’: Yugoslav historiography 1945–1991.” u: *Revista de História das Ideias, Coimbra*: University of Coimbra, 2021, 49–73.

Bojić, Mehmedalija, “Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 387–391.

Dimić, Ljubodrag, “Jugoslovenska država i istoriografija”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1999, br. 1–4, 326–339.

- Duranović, Amir, "Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti", u: *Na margini povijesti*, zbornik radova, Sarajevo: UMHIS, 2018, 11–29.
- Ekmečić, Milorad, "Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, tom I*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 49–89.
- Ekmečić, Milorad, "Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981, br. 18, 73–99.
- Ekmečić, Milorad, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 397–98.
- Ekmečić, Milorad, "Predgovor", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine – Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1995, br. 1, 1–3.
- Ekmečić, Milorad, "Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gross", u: *'Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022, 340–46.
- Juzbašić, Dževad, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 400–404.
- Krišto, Jure, "Stare i nove paradigme hrvatske historiografije", u: *Društvena istraživanja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001, br. 1–2, 165–189.
- Ljušić, Radoš, "Jugoslovenstvo i srpstvo Milorada Ekmečića (Marginalije povodom izlaska Sabranih djela)", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, 483–502.
- Miljković, Maja, "Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 329–343.

- Milošević, Borivoje, "Milorad Ekmečić 1928–2015", u: *Srpski istorijski časopis*, Banja Luka–Istočno Sarajevo: Udruženje istoričara Republike Srpske, 2018, br. 1, 239–241.
- Munslow, Alun, "Rethinking Metahistory: The Historical imagination in Nineteenth century Europe" u: *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, London: Routledge, 2013, br. 3/19, 324–336.
- Petrović, Rade, "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, tom II, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 343–73.
- Petrović, Rade, "Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine: (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, br. 14/15, 371–398.
- Petrović, Rade, "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 15–69.
- Petrović, Rade, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 411–12, 427–31, 440.
- Pocecco, Antonella, "The Politics of History", u: *Historyka Studia Metodologiczne*, Kraków: Polska Akademia Nauk Oddział PAN w Krakowie, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012, 143–164.
- Pocock, John Greville Agard, "The Politics of Historiography", u: *Historical Research*, Oxford: Oxford University Press, 2005, br. 78 (199), 1–14.
- "Riječ redakcije", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 5–6.

Sućeska, Avdo, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 421–21.

Veladžić, Sabina, "Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965–1972", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2020, br. 18, 83–113.

Veladžić, Sabina, "Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) *bošnjaštva* u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960 / 1970-ih i početkom 1990-ih", u: *Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa Bosanski pogledi*, zbornik radova, ur. Safet Bandžović, Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2023, 165–196.

Internetski izvori

"Govor Ljubomira Zukovića", u: XXX SJEDNICA NARODNE SKUPŠTINE REPUBLIKE SRPSKE Zapisnik i magnetofonski snimak sa XXX sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, održane na Jahorini 05. - 06. 05. 1993. godine. <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/30.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: 15. 9. 2025)

ICTY. Predmet IT-00-39-T Tužilac protiv Momčila Krajišnika. https://www.icty.org/x/cases/krajsnik/trans/bcs/040928IT_BCS.pdf (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Milorad Ekmečić – akademik i senator", <https://www.srna.rs/novost/1240230/milorad-ekmecic--akademik-i-senator> (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Miloradu Ekmečiću - do neba i za vječnost". <https://eparhija-zahumsko-hercegovacka.com/?p=19168> (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Odlazak jednog od najumnijih Srba: U Beogradu preminuo dr Milorad Ekmečić", <https://jadovno.com/arhiva/intervjui-reportaze/month/201208/articles/odlazak-jednog-od-naumnijih-srba-u-beogradu-preminuo-dr-milorad-ekmecic.html> (pristupljeno: 7. 9. 2025).

- “Preminuo akademik Milorad Ekmečić”, <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=165697> (pristupljeno: 7. 9. 2025).
- “Preminuo dubrovački povjesničar dr. sc. Rade Petrović”, *Dubrovnik Pres*, <https://www.dubrovnikpress.hr/impressum/tag/rade%20petrovi%C4%87.html>. (pristupljeno: 7. 9. 2025).
- “Sahranjen akademik Milorad Ekmečić”, <https://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Sahranjen-akademik-Milorad-Ekmecic/323594>. (pristupljeno: 7. 9. 2025).
- “Tužna vijest. Preminuo poznati dubrovački povjesničar profesor dr. sc Rade Petrović”, *Dubrovački vjesnik*. <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanja/dubrovnik/tuzna-vijest-preminuo-poznati-dubrovacki-povjesnicar-profesor-dr-sc-rade-petrovic-642026>. (pristupljeno: 7. 9. 2025).
- “Umro je Rade Petrović”, <https://historiografija.ba/historija-u-javnosti/dogadjaji/umro-je-rade-petrovic>, (pristupljeno: 1. 9. 2025).

PETROVIĆ VS. EKMEČIĆ: ANTI-IMPERIALISM, BROTHERHOOD AND UNITY IN BOSNIAN-AND-HERZEGOVINIAN SOCIALIST HISTORIOGRAPHY ON THE EXAMPLE OF INTERPRETING THE HISTORICAL SIGNIFICANCE AND CHARACTER OF THE RESISTANCE TO THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1878

Summary

Research into the interpretation of the historical development of Bosnia and Herzegovina by the “institutional” historians Milorad Ekmečić and Rade Petrović has shown the influence of political changes on these interpretations, as well as the socio-political engagement of the historians in question. Rade Petrović views the resistance to the Austro-Hungarian occupation from a Bosnian-Herzegovinian perspective, whereas Milorad Ekmečić adheres to the ideas of Serbian-Yugoslav historiography, which located the foundations of Yugoslav liberation and unity in the social revolution of the peasantry and in Serbian anti-imperialism. Petrović believes that the year 1878 marked the beginning of the joint work and struggle of the peoples of Bosnia and Herzegovina for their own subjectivity (brotherhood and unity), and that it significantly undermined the centuries-old fragmentation; meanwhile, Ekmečić maintains his previously defined position that the existing social differences and the differing strategic political goals of the peoples in Bosnia and Herzegovina represented an insurmountable obstacle to sincere unity in 1878. It is evident that the authors arrived at different representations of the same past reality not only due to their differing ideological frameworks and authorial interpretations, but also through different—and sometimes purposeful—choices of sources

in which they placed primary trust. During the Yugoslav crisis and the break-up of Yugoslavia, Ekmečić advocated even more strongly for the thesis regarding Muslim resistance to the Austro-Hungarian occupation, while Petrović essentially remained committed to the position he held in the 1970s.

